

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ Η ΓΛΩΣΣΑ: ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ

1. **Ο Λόγος και η Γλώσσα: Εργαλεία Επικοινωνίας και Κοινωνικοποίησης του Ανθρώπου**

Ο ΛΟΓΟΣ (SPEECH) δηλαδή η ομιλούμενη ή εκφραστική γλώσσα συνιστά μια από τις πλέον ενδιαφέρουσες γνωστικές λειτουργίες του ανθρώπου, η οποία ανήκει στην ανώτερη σφαίρα της ανθρώπινης νόησης και διαχειρίζεται επικοινωνιακούς ρόλους των συνδιαλεγόμενων στην καθημερινή κουλτούρα. Περιλαμβάνει σύνθετα στοιχεία παραγωγής, δημιουργίας, εμπλουτισμού και κοινωνικής δυναμικής που χαρακτηρίζονται για την αποκλειστικότητα του ανθρώπινου είδους στο χώρο της κοινωνικής συναλλαγής, την περιπλοκότητα καθώς και για τον εξελικτικό και ευέλικτο επικοινωνιακό τους χαρακτήρα.

Ορίζεται με απλά λόγια ως μια σύνθετη εκφραστική και αντιληπτική διεργασία, η οποία επιτρέπει στο κοινωνικά συναλλασσόμενο άτομο να συνυπάρχει, να επικοινωνεί και ν' αλληλεπιδρά με τον κοινωνικό του περίγυρο επηρεαζόμενο θετικά ή αρνητικά από την εκάστοτε σημειολογία της εξελισσόμενης λεκτικής του συμπεριφοράς. Η τελευταία εκδιπλώνεται σε ορισμένο κοινωνικό πλαίσιο δηλαδή επηρεάζεται από συγκεκριμένες ψυχο-κοινωνικές παραμέτρους που μπορούν να παρεισφρέουν στη διαδικασία αυτήν. Οι οικείες παράμετροι είναι το εξατομικευμένο εξελικτικό ιστορικό της (γλωσσικής) ανάπτυξης του κάθε συνδιαλεγόμενου, ο τόπος και ο χρόνος πραγμάτωσης και εκφοράς του λόγου, η φυλετική και η εθνοτική του καταγωγή, η θρησκεία, ο πολιτισμός και το μορφωτικο-κοινωνικό του status, η ενδεχόμενη συνύπαρξη και η παράλληλη χρήση με τη μητρική του γλώσσα και μιας δεύτερης ή και περισσότερων γλωσσών, η λανθάνουσα ξеноφοβία ή και το ενδεχόμενο έξαρσης μιας ομόλογης συμπεριφοράς, ο κοινωνικός (γλωσσικός) ρατσισμός, ο κοινωνικός αποκλεισμός, ο λειτουργικός ή και τεχνολογικός αναλφαβητισμός ή αναγραμματισμός, κ.ά. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι προαναφερθείσες ψυχο-κοινωνικές παράμετροι συνιστούν γνώριμα χαρακτηριστικά των οικονομικά και βιομηχανικά αναπτυγμένων ή και αναπτυσσόμενων χωρών στη σύγχρονη κοινωνία του ανθρώπου. Με τη χρήση του λόγου ο άνθρωπος δύναται

με τρόπο απόλυτα *προσωπικό και μοναδικό* ν' αλληλεπιδρά, να κατανοεί και ν' ανταλλάσσει με τους συνανθρώπους του ιδέες, σκέψεις, προβληματισμούς, προσωπικά συναισθήματα, κ.ά. για ποικίλα και ενδιαφέροντα θέματα που συνυφαίνονται με την ποιότητα της καθημερινής του ζωής. Το άτομο κάνοντας χρήση του λόγου δύναται επίσης ν' ασκεί κριτική σε τρίτους (διαπροσωπική επικοινωνία) αλλά και στον εαυτόν του (εσωτερική επικοινωνία) για επιμέρους θέματα και ταυτόχρονα να εξωτερικεύει προσωπικά βιώματα και να εκδιπλώνει τις πολλαπλές του ανάγκες (βιολογικές, ψυχικές, κοινωνικές, κ.ά.) για ικανοποίησή τους.

Ο λόγος ουσιαστικά αφορά, ανάμεσα σε άλλες, μια κατεξοχήν επικοινωνιακή δεξιότητα του ανθρώπου με την οποία, όπως προαναφέρθηκε, δύναται με εξοικονομημένο και καθαρά προσωπικό τρόπο ν' αρθρώνει συντονισμένα και προγραμματικά ήχους ή λέξεις (γίνεται αναφορά για μια προοδευτικά εξελισσόμενη παραγωγή του έναρθρου λόγου) που μετουσιώνονται σε συγκεκριμένα νοήματα-μηνύματα προς συνδιαλεγόμενους τρίτους και διαμορφώνουν την ιδιάζουσα σ' αυτόν γλωσσική-κοινωνική συμπεριφορά. Πρόκειται δηλαδή για μια επικοινωνιακή συμπεριφορά του ανθρώπου εκπεφρασμένη με στοιχεία που άπτονται των ατομικών και κοινωνικών του χαρακτηριστικών όπως είναι η ψυχολογική του ταυτότητα, η εθνοτική και φυλετική του καταγωγή, η πολιτισμική, θρησκευτική, εθνογεωγραφική και κοινωνικο-ιστορική του ιδιαιτερότητα και κληρονομιά, κ.τ.λ. Η οικεία συμπεριφορά με τον ιδιάζοντα επικοινωνιακό της χαρακτήρα είναι κατεξοχήν προϊόν κοινωνικής μάθησης και κοινωνικής συναλλαγής σύμφωνα με τους συμπεριφοριστικούς ψυχολόγους αλλά και συνάρτηση του επιπέδου νοητικής, συναισθηματικής και ψυχο-κοινωνικής ωριμότητας καθώς και της γονιδιακής καταβολής των κοινωνικά συναλλασσόμενων ανθρώπων. Οι τελευταίοι ως μέλη ενός συγκεκριμένου κοινωνικού συνόλου αλληλεπιδρούν *δυναμικά* μεταξύ τους προκειμένου να καταστούν ικανοί να επικοινωνούν αποτελεσματικά με τον κοινωνικό τους περίγυρο και να μεταβιβάζουν ταυτόχρονα από γενιά σε γενιά τις κυρίαρχες ιδέες και αξίες, τα επιτεύγματα και γενικότερα τον πολιτισμό τους σε όλες τις εκφάνσεις εκδίπλωσής του.

Ο λόγος συνιστά επομένως ένα ισχυρό κοινωνικό και ιδιαίτερα επικοινωνιακό μέσο με το οποίο ο άνθρωπος δύναται με τρόπο μοναδικό, ιδιοσυστασιακό, παραγωγικό και δημιουργικό να σχηματοποιεί σκέψεις, ν' αναπαριστάνει καταστάσεις και προσωπικά βιώματα και να εξωτερικεύει συναισθήματα, προθέσεις και επιθυμίες χρησιμοποιώντας αυθαίρετα συμβατικά σύμβολα εκφοράς τους. Ο άνθρωπος με το λόγο του δύναται ταυτόχρονα να ελέγχει, να βιώνει και ν' ασκεί την αλληλεπίδρασή του στον συνεχώς μεταβαλλόμενο κόσμο στον οποίο ανήκει διαμορφώνοντας έτσι καταστάσεις και όρους ευνοϊκούς στην κοινωνική του συναλλαγή.

Η «γλώσσα» (language), κατεξοχήν πολιτισμική και κοινωνική κατασκευή ή τέχνημα, συνιστά έναν συμβατικό κώδικα επικοινωνίας που είναι κοινωνικά αποδεκτός και χρησιμοποιείται από μια συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων με κοινά ιστορικο-κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά στοιχεία. Πρόκειται για ένα περίπλοκο

σύστημα συμβόλων αλλά και κανόνων οι οποίοι διέπουν την οργάνωσή τους σε μονάδες που εμπεριέχουν συγκεκριμένο νόημα (Ripet & Emerick 1984). Ο όρος «γλώσσα» είναι κυρίαρχη ψυχολογική έννοια που απαντά στο επιστημονικό λεξιλόγιο των Κοινωνικών Επιστημών αλλά και διαφόρων (δι)επιστημονικών κλάδων (όπως για παράδειγμα, είναι η Ψυχολογία, η Παιδαγωγική, η Κοινωνιολογία, η Κοινωνιολογία της Γλώσσας¹, η Εθνογεωγραφία, η Γλωσσολογία², η Ψυχολογολογία, η Κοινωνιολογολογία (κοινωνική ταυτότητα του χρήστη, η γλώσσα ως κοινωνικό προϊόν), η Ανθρωπολογία (της γλώσσας), η Γνωστική Νευροεπιστήμη ή Επιστήμη του Νου, κ.τ.λ.). Συχνά χρησιμοποιείται ως *ταυτόσημος* όρος με τον όρο-έννοια «λόγος» για τον οποίο έγινε αναφορά παραπάνω. Συναποτελεί τμήμα της καθημερινής προσωπικής κοινωνικής εμπειρίας και δράσης του ατόμου και τούτο γιατί η γνώση και η χρήση³ μιας γλώσσας δεν είναι παρά μια εμπειρία καθαρά προσωπική επικοινωνιακού-κοινωνικού χαρακτήρα (Φραγκουδάκη 1987)⁴. Εμπεριέχει στην ευρύτερη εννοιολογική της διάσταση κάθε μέσο επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων, λεκτικό⁵ ή μη λεκτικό, με το οποίο κυρίαρχες αντιλήψεις, σκέψεις, ανάγκες, συναισθήματα, ενδιαφέροντα και επιθυμίες τους συμβολοποιούνται δηλαδή αποτυπώνονται με αυθαίρετα συμβατικά (γραπτά) σύμβολα ή εκδηλώνο-

1. Η Κοινωνιολογία της Γλώσσας, σε αντίθεση με τον κλάδο της Κοινωνιολογολογίας που αναπτύχθηκε στη δεκαετία του '60 μελετά τη γλώσσα σε σχέση με την κοινωνία δηλαδή με κριτήριο τα κοινωνικά και πολιτιστικά στοιχεία του τόπου χρήσης της. Μελετά επίσης την κοινωνία σε σχέση με τη γλώσσα δηλαδή εξετάζει τη δυναμική αλληλεπίδρασης που συντελείται ανάμεσα στη χρήση της γλώσσας και στην κοινωνική οργάνωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Βλ. για παράδειγμα το σύγγραμμα: HUDSON, R.A. (1991). *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

2. Η επιστήμη της Γλωσσολογίας λαμβάνει υπόψη μόνο τη δομή της γλώσσας, δηλαδή αντιμετωπίζει τη γλώσσα ως ένα αφηρημένο αντικείμενο. Επιχειρεί να την εξηγήσει και να την ερμηνεύσει χωρίς να επιδιώκεται ταυτόχρονα αναφορά σε κοινωνικά κριτήρια. Πρόκειται για ένα θεωρητικό μοντέλο δομικών σχέσεων που ενασχολείται με την τυπική περιγραφή του γλωσσικού συστήματος χωρίς να επιχειρείται παράλληλα ενσωμάτωση της γλώσσας στο κοινωνικο-πολιτισμικό συγκείμενο.

3. Με τον όρο «χρήση της γλώσσας» γίνεται αναφορά στην ικανότητα του ατόμου ν' αξιοποιεί τις γνώσεις του για τη γλώσσα (δηλαδή να γνωρίζει τη γραμματική, το συντακτικό, την ετυμολογία και την παραγωγή των λέξεων στη γλώσσα που χρησιμοποιεί) προκειμένου να διευκολύνεται στην αποτελεσματική επικοινωνία που λαμβάνει χώρα σε ποικίλες (κοινωνικές) περιστάσεις. Η γνώση που έχει ο χρήστης μιας γλώσσας για το σύστημα των κανόνων που τη διέπουν καθώς και για τον μηχανισμό χρήσης αυτών των κανόνων στοιχειοθετεί το περιεχόμενο του όρου «γλωσσική ικανότητα» (language competence).

4. Σύμφωνα με την Άννα Φραγκουδάκη (1987), ομότιμη καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Αθηνών: «Η επικοινωνία δεν γίνεται ποτέ στο κενό, γίνεται μόνο στην κοινωνία, όπου τη διέπουν οργανωμένες κοινωνικές σχέσεις που επηρεάζουν τη γλώσσα και δίνουν νόημα στα μηνύματα». Αυτό σημαίνει πως η γλωσσική ικανότητα του ατόμου για να είναι λειτουργική και (πλέον) αποτελεσματική πρέπει να συνυφίνεται με την επικοινωνιακή του ικανότητα. Βλ. ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Α. (1987). *Γλώσσα και ιδεολογία. Κοινωνιολογική προσέγγιση της ελληνικής γλώσσας* (σ. 37). Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.

5. Πρόκειται για την (απεριόριστη) χρήση των γλωσσικών σημείων δηλαδή των λέξεων ή μορφημάτων που συνθέτουν την κοινώς ενομαζόμενη «λεξίγλωσσα».

νται, πέραν του (προφορικού) λόγου (speech), με τη χρήση της γλώσσας του σώματος (body language)⁶ ή της νοηματικής (ή σημειακής κατ' άλλους) γλώσσας (sign language) ή άλλων εκφραστικών μέσων του ανθρώπου σε συνάρτηση με την ιδιαίτερη κουλτούρα και την ιστορικο-κοινωνική του αφετηρία και διαδρομή. Οι διάφορες μορφές ή μέσα γλωσσικής έκφρασης του ανθρώπου που, κατά τον Saussure (1959)⁷, συνθέτουν το σημειολογικό ρεπερτόριο της γλώσσας (δηλαδή συναποτελούν τη συγκεκριμένη σημειολογία της γλώσσας) προσδίδουν εννοιολογικό περιεχόμενο στους συνδιαλεγόμενους «άλλους» μεταφέροντας μηνύματα και διαμορφώνοντας μέσα από τη συντελούμενη αλληλεπίδραση και διάδραση προγραμματικές κοινωνικές σχέσεις οι οποίες συνάδουν με την ιδιαίτερη υφή της εξελικτικής κουλτούρας και της ποιότητας ζωής που διακρίνει τον κοινωνικά συναλλασσόμενο άνθρωπο.

Ασφαλώς η γλωσσική επικοινωνία των ανθρώπων δεν περιορίζεται μόνο στη διατήρηση και ενδυνάμωση των κοινωνικών τους σχέσεων. Ο ρόλος της και ιδιαίτερα σ' επίπεδο τηλεφωνικής επικοινωνίας επεκτείνεται κατεξοχήν στον τομέα των εργασιακών και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων του ανθρώπου μ' έμφαση σε βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες όπως είναι το Ηνωμένο Βασίλειο, η Γερμανία, η Γαλλία, κ.ά. Μια ενδιαφέρουσα συγκριτική διαπολιτισμική έρευνα (στην αγγλική) έγινε από τη Μαρία Σιφianού (1992), επίκ. καθηγήτρια στο Τμήμα Αγγλικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, με αντικείμενο τον τρόπο έκφρασης της ευγένειας σε διάφορες καταστάσεις της καθημερινής κουλτούρας όπως αυτή

6. Η γλώσσα του σώματος ή κοινώς λεγόμενη «μιμώγλωσσα» περιλαμβάνει μη λεκτικά μέσα έκφρασης που συμπληρώνουν και διαμορφώνουν τη διαδικασία της γλωσσικής επικοινωνίας του ανθρώπου όπως χειρονομίες-κινήσεις μελών του σώματος, δηλαδή της κεφαλής και των χεριών (gestures-head & body movements/manual signing), εκφράσεις-συσπάσεις του προσώπου (facial expressions), στάση του σώματος (body posture), επαφή με το μάτι (eye contact), κ.τ.λ. Πρέπει να τονισθεί ότι στην προσωπική επικοινωνία-συζήτηση (face-to-face conversation) προσδίδεται μεγαλύτερη έμφαση στα μη λεκτικά μέσα (nonvocal means). Εκτιμάται ότι το 60% των παρεχομένων πληροφοριών σε μια τέτοια επικοινωνία μεταφέρεται με μη λεκτικά μέσα. Ένα ενδιαφέρον βιβλίο για τη γλώσσα του σώματος σε μετάφραση στην ελληνική είναι του Allan PEASE (1991). *Η γλώσσα του σώματος. Πώς να διαβάζετε τη σκέψη των άλλων από την κίνηση και τη στάση του σώματος* (μτφρ. Δ. Ευαγγελόπουλος). Αθήνα: Έσοπτρον. Σημειώνεται ότι οι πωλήσεις του οικείου συγγραμματος μεταφρασμένου σε 15 γλώσσες του κόσμου σήμερα αριθμούνται τουλάχιστον σε 3.000 αντίτυπα. Σύμφωνα με πληροφορία του εξωφύλλου οι οικείες πωλήσεις έφτασαν στην 100ή χιλιάδα (1991) της έκδοσής του.

7. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι πρώτος ο γλωσσολόγος Saussure (1959) χρησιμοποίησε τον όρο «σημειολογία» (semiology) (της γλώσσας). Με αυτήν την έννοια, οι επιστήμες της Γλωσσολογίας, των Μαθηματικών, της Ιατρικής, των Καλών Τεχνών, κ.τ.λ. υπάγονται στη θεωρητική ομπρέλα της Σημειολογίας. Και τούτο γιατί, σύμφωνα με τον Saussure (1959), πρόκειται για μια γενική περί σημείων θεωρία η οποία αναφέρεται σε διάφορα ομόλογα συστήματα (γλώσσα, αριθμητική, συμπτώματα νόσων, τέχνες, κ.τ.λ.) δηλαδή στους ποικίλους τρόπους με τους οποίους ο άνθρωπος και τα ζώα εκδηλώνονται και επικοινωνούν μεταξύ τους. Βλ. SAUSSURE, F. De (1959). *Course in general linguistics*. New York: McGraw-Hill. Βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ και σε ελληνική μετάφραση (1979). *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας* (μτφρ.: Φ. Αποστολοπούλου). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

αποτυπώνεται στις τηλεφωνικές συνομιλίες των ανθρώπων στις ομόλογες χώρες. Η συναφής έρευνα που έγινε σε Ηνωμένο Βασίλειο και Ελλάδα έδειξε πως οι Βρετανοί θεωρούν τις οικείες συνομιλίες ως ένα (επίσημο) μέσο που διευκολύνει τις εργασιακές και επιχειρηματικές τους ενασχολήσεις. Αντίθετα, στην Ελλάδα οι τηλεφωνικές συνομιλίες θεωρούνται ως κατεξοχήν τρόποι που συμβάλλουν στη διατήρηση και επαύξηση των διαπροσωπικών τους σχέσεων πράγμα που επεξηγεί τον επίσημο χαρακτήρα της γλώσσας σε ό,τι αφορά στη χρήση του τηλεφώνου για καθαρά εργασιακούς σκοπούς.

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι ομιλούμενες γλώσσες του κόσμου αναπτύσσονται και εμπλουτίζονται δυναμικά και με γρήγορους ρυθμούς τόσο με απλές ή εκλαικευμένες λέξεις και εκφράσεις όσο και μ' επιστημονικούς, τεχνολογικούς και οικονομικο-τεχνικούς όρους. Και τούτο παρακολουθώντας τις πολιτισμικές, επιστημονικές και τεχνολογικές ή άλλης φύσης αλλαγές και προόδους που σημειώνονται στις οικονομικά αναπτυγμένες αλλά και αναπτυσσόμενες χώρες της υφελίου και δεχόμενες παράλληλα διαδραστικές (γλωσσικές) επιδράσεις και επιρροές μεταξύ τους στο πλαίσιο της καθημερινής κουλτούρας του ανθρώπου.

1.1. Η Νοηματική Γλώσσα

Η (εικονική) νοηματική γλώσσα συνιστά ένα ιεραρχικά δομημένο και δημιουργικό σύστημα επικοινωνίας ορισμένων ατόμων που πειθαρχεί σε ορισμένους λειτουργικούς και συνδυαστικούς κανόνες. Συγκεκριμένα, το οικείο σύστημα αφορά και εξυπηρετεί άτομα με σοβαρά ελλείμματα ακοής ή ολική κώφωση. Είναι αυτονόητο ότι ο αποδέκτης μηνυμάτων από μια τέτοια γλώσσα προκειμένου να είναι σε θέση να τα κατανοεί και ν' αντιδρά ανάλογα πρέπει να είναι και ο ίδιος επαρκώς γνώστης αυτού του ιδιαίτερου εκφραστικού μέσου μιας μικρής ομάδας ανθρώπων. Η νοηματική γλώσσα έχει τη μορφή μιας οπτικής-χωρικής γλώσσας (visual-spatial language), η οποία διέπεται από τους δικούς της κανόνες λειτουργίας και συνδυασμού των χρηστικών (νοηματικών) της συμβόλων. Εδράζεται στη χρήση αυστηρά προκαθορισμένων και μεμονωμένων νευμάτων, κινήσεων (αλλαγή θέσεων) των χεριών και του σώματος καθώς και εκφράσεων του προσώπου (φυσιογνωμική παρουσία) που συνδυάζονται στη βάση γλωσσικών κανόνων (linguistic rules) μετουσιώνονται σε γλωσσικά, επικοινωνιακά σύμβολα, παρόμοια μ' εκείνα της ομιλούμενης ή εκφραστικής γλώσσας της συντριπτικής πλειοψηφίας των ανθρώπων. Σύμφωνα με οικείες βιβλιογραφικές πηγές, εκτιμάται ότι χρησιμοποιούνται περίπου 50 νοηματικές γλώσσες ανά τον κόσμο, μεταξύ των οποίων και η ομώνυμη ελληνική. Η ελληνική νοηματική γλώσσα χρησιμοποιείται από μια ευαίσθητη κοινωνική ομάδα Ελλήνων πολιτών με σοβαρό ακουστικό έλλειμμα ή ολική κώφωση καθώς και από ορισμένα μέλη του στενού τους κοινωνικού περιγυρου ή άλλων ατόμων με τα οποία επικοινωνούν καθημερινά ή και από εξειδικευμένο επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό που στον επαγγελματικό τους

χώρο συναλλάσσεται κοινωνικά μαζί τους (Emmorey 1993, Lillo-Martin 1991).

Στην Παράρτημα IV παρατίθεται η νοηματική γλώσσα στην ελληνική (το Ελληνικό Δακτυλικό Αλφάβητο). Πρέπει να σημειωθεί ότι τελευταία το ενδιαφέρον για την εκμάθηση και χρήση της νοηματικής γλώσσας δεν εκτείνεται μόνο στ' άτομα με σοβαρά ελλείμματα ακοής ή ολική κώφωση αλλά και σε άτομα του ευρύτερου γενικού ή φοιτητικού⁸ πληθυσμού προκειμένου να καταστούν ικανά να επικοινωνούν αποτελεσματικά (με) και ενδεχομένως να παρέχουν κοινωνική βοήθεια σε όσους συμπολίτες παρουσιάζουν ομόλογα ελλείμματα.

1.2. Γλώσσα και Διάλεκτος

Ο όρος «γλώσσα», σύμφωνα με τον Haugen (1966), χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει μια μοναδική (αποκλειστική) γλωσσική νόρμα η οποία έχει την έννοια ενός (γλωσσικού) τύπου που καθιερώνεται συμβατικά ως πρότυπη γλώσσα και αποτελεί τη βάση του κανόνα χρήσης αυτού του συγκεκριμένου γλωσσικού συστήματος. Όμως οι χρήστες μιας γλώσσας δεν χρησιμοποιούν ίδιους γλωσσικούς κανόνες. Με άλλα λόγια παρατηρούνται παραλλαγές στη χρήση μιας γλώσσας από μια ιδιαίτερη ομάδα ανθρώπων που διαβιούν σε συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Οι σωρευμένες αυτές παραλλαγές στη χρήση μιας γλώσσας συγκροτούν μια ιδιαίτερη μορφή έκφασής της που αποδίδεται με τον όρο «διάλεκτος» (dialect) ή «διάλεκτοι» (dialects).

Οι όροι «διάλεκτος» ή «διάλεκτοι» αντιπροσωπεύουν υποκατηγορίες της μητρικής διαλέκτου που χρησιμοποιούν γλωσσικούς κανόνες οι οποίοι δεν είναι ίδιοι αλλά παρόμοιοι. Η διάλεκτος μιας γλώσσας είναι ωστόσο πραγματικός πλούτος και πρέπει να διαφυλάσσεται. Σύμφωνα με τον Haugen (1966), η διάλεκτος υποδηλώνει μια κατώτερη ή υποδεέστερη ποικιλία μιας γλώσσας. Περιλαμβάνει μια σειρά από σημαντικές αποκλίσεις από την κοινή ομιλούμενη γλώσσα σ' επίπεδο φωνολογικό, μορφολογικό, συντακτικό και λεξιλογικό. Ωστόσο, σημειώνεται ότι ο οικείος όρος δεν αποτυπώνει υποδεέστερες μορφές μιας γλώσσας αλλά απλά ευδιάκριτες υποδιαίρεσεις ή παραλλαγές μιας ομιλούμενης γλώσσας. Ο όρος «διάλεκτος» χρησιμοποιείται επίσης για να υποδηλώσει μορφές του (προφορικού) λόγου όπως αυτός χρησιμοποιείται σε γεωγραφικά απόμακρες περιοχές (γεωγρα-

8. Θεσμικοί κοινωνικοί φορείς όπως ορισμένες κατά τόπους Νομαρχιακές Αυτοδιοικήσεις, Δημοτικές αρχές ή Πολιτιστικοί-Επιμορφωτικοί Σύλλογοι κωφών-βαρήκων στη χώρα μας, κ.τ.λ. συνηθίζουν να διοργανώνουν μαθήματα εκμάθησης της ελληνικής νοηματικής γλώσσας τα οποία απευθύνονται στο ευρύτερο κοινό της τοπικής κοινωνίας. Παρόμοια πρωτοβουλία παρατηρείται για παράδειγμα και στα Γιάννενα (Κουγζίου 29) από τον «Πολιτιστικό-Επιμορφωτικό Σύλλογο Κωφών-Βαρήκων Ηπείρου και Ιονίων Νήσων». Στον οικείο σύλλογο λειτουργεί Σχολή Εκμάθησης Νοηματικής Γλώσσας η οποία φιλοξενεί, ανάμεσα σε άλλους, φοιτητές και φοιτήτριες του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων με αντίστοιχα ενδιαφέροντα [βλ. σχετικό πληροφοριακό έντυπο του οικείου συλλόγου που παρατίθεται στο Παράρτημα IV της παρούσας πραγματείας (προσωπική επικοινωνία)].

φικές διάλεκτοι) οι οποίες δεν αποτυπώνουν γραπτά τα μηνύματά τους⁹. Πρέπει να σημειωθεί ότι για συναφή θέματα χρησιμοποιείται επίσης ο όρος «κοινωνικές διάλεκτοι» (social dialects) γιατί η έμφαση δεν βρίσκεται στη χρήση μορφών του προφορικού λόγου σε γεωγραφικά απόμακρες περιοχές αλλά στη σύνδεση της ομιλούμενης γλώσσας με κοινωνικά στοιχεία όπως είναι η κοινωνική τάξη, η θρησκεία, η εθνότητα των πολιτών που τη χρησιμοποιούν, κ.ά. Έτσι διαφαίνεται ότι οι γεωγραφικές διάλεκτοι υποδηλώνουν τον τόπο από τον οποίο κατάγονται οι πολίτες που τις χρησιμοποιούν ενώ οι κοινωνικές διάλεκτοι αποτυπώνουν απλά την κοινωνική προέλευση αυτών που τις ομιλούν στην καθημερινή τους κουλτούρα.

Ο επιστημονικός κλάδος που μελετά συστηματικά τις διαλέκτους σε κάθε τους μορφή ονομάζεται «*Διαλεκτολογία*». Η παραδοσιακή διαλεκτολογία στον 20ό αιώνα εστίασε περισσότερο το ερευνητικό της ενδιαφέρον σε θέματα που αφορούν στην κατανομή ορισμένων γλωσσικών ποικιλιών σε συνάρτηση με τον (γεωγραφικό) χώρο και το χρόνο στον οποίο αυτές χρηστικά απαντούν. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο κοινωνικός ρόλος των διαλέκτων δεν περιλαμβάνεται στον κύριο στόχο της παραδοσιακής διαλεκτολογίας (Wolfram 1997).

1.3. Η Μειονοτική Γλώσσα

Στην ποικιλία χρήσης των διαφόρων γλωσσικών όρων εντάσσεται και ο όρος «μειονοτική γλώσσα» (minority language). Ο οικείος όρος αναφέρεται στη γλώσσα που χρησιμοποιείται από μια μειονότητα ανθρώπων, η οποία, σε αντίθεση με την κυρίαρχη γλώσσα της πλειονότητας, έχει κατά τεκμήριο λιγότερη (πολιτική, πολιτιστική και οικονομική) δύναμη και (κοινωνικό) κύρος. Σημειώνεται ότι κατά καιρούς έχουν χρησιμοποιηθεί διάφορα κριτήρια για τον ορισμό των μειονοτικών γλωσσών όπως για παράδειγμα είναι: α) ο δημογραφικός παράγοντας δηλαδή το μέγεθος (ο μικρός αριθμός των χρηστών μιας γλώσσας ή το ποσοστό τους στο γενικό πληθυσμό), β) οι (γλωσσικές) διαφορές μεταξύ της μειονοτικής και της κυρίαρχης γλώσσας ή της γλώσσας της πλειονότητας ανθρώπων στο βαθμό που δεν διασφαλίζουν την αμοιβαία κατανόησή του, γ) πρακτικές κοινωνικής υποτέλειας και κοινωνικής κατηγοριοποίησης, κ.ά.

Σύμφωνα με τον καθιερωμένο Ευρωπαϊκό Χάρτη Μειονοτικών Γλωσσών (European Charter for Minority Languages), που θεσμοθετήθηκε το 1988 και αποσκοπεί στην προστασία των μειονοτικών γλωσσών και αντίστοιχων πολιτισμών, ο οικείος όρος ορίζεται ως εξής:

9. Για πληρέστερη ενημέρωση στο οικείο θέμα βλ. CHAMBERS, J.K. & TRUDGILL, P. (1980). *Modern dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press. Βλ. επίσης ROMAINE, S. (1994). *Language in society. An introduction to sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press. Βλ. επίσης ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ν. (2006). *Γλωσσικός Ατλας της Κρήτης. Γενική εισαγωγή και διαλεκτολογικοί χάρτες*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

«Μειονοτική γλώσσα είναι μια γλώσσα που ανήκει στην ευρωπαϊκή πολιτιστική κληρονομιά, δηλαδή ομιλείται παραδοσιακά μέσα στην περιοχή από τους κατοίκους του κράτους, οι οποίοι αποτελούν μια ομάδα αριθμητικά μικρότερη από τον υπόλοιπο πληθυσμό του κράτους και διαφέρει από τη γλώσσα ή τις γλώσσες που ομιλούνται από τον υπόλοιπο πληθυσμό» (Peeters 1991, σ. 360).

Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι στην Ευρωπαϊκή Ένωση για παρόμοιες γλωσσικές διαφοροποιήσεις χρησιμοποιείται ειδικότερα ο όρος **«λιγότερο χρησιμοποιούμενες ή ομιλούμενες γλώσσες»** (lesser used languages). Ο οικείος όρος έχει την απαρχή της στην Ιρλανδία και χρησιμοποιείται πλέον επίσημα στις μέρες μας σε συναφείς αναφορές στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Για παρόμοιες περιπτώσεις, η UNESCO και άλλοι διεθνείς οργανισμοί χρησιμοποιούν τον διαφοροποιημένο όρο **«λιγότερο ευρέως διδασκόμενες γλώσσες»** (less widely taught languages).

1.4. Η Μητρική Γλώσσα

Στο ευρύτερο ρεπερτόριο των χρησιμοποιούμενων γλωσσικών όρων εντάσσεται και ο κοινός όρος «μητρική γλώσσα» (mother language). Για τον ορισμό του όρου αυτού χρησιμοποιούνται διάφορα κριτήρια όπως είναι η καταγωγή του ομιλούντος αυτή (πρώτη γλώσσα), η ικανότητα χρήσης της (καλύτερη γλώσσα), η λειτουργία ή η λειτουργικότητά της (περισσότερο χρησιμοποιούμενη γλώσσα) και η (γλωσσική) ταύτιση (γλώσσα της ταυτότητας). Τούτο σημαίνει πως ανάλογα με τον υιοθετούμενο ορισμό, ένα άτομο μπορεί να έχει περισσότερες της μιας μητρικές γλώσσες. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα Ηνωμένα Έθνη υποδεικνύουν να ορίζεται η μητρική γλώσσα ως εξής (Liebersson 1981):

«η γλώσσα που χρησιμοποιείται συνήθως στο σπίτι του ατόμου κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του, μόλο που δεν είναι υποχρεωτικό να την ομιλεί τώρα».

Η Δανέζα ερευνήτρια Andersen (1992) ορίζει τη μητρική γλώσσα ως

«τη γλώσσα που το παιδί μαθαίνει από τους γονείς του. Με αυτήν την έννοια, συνδέεται στενά με την ταυτότητα, τα συναισθήματα και την πρωταρχική κοινωνικοποίηση καθώς και τη γνωστική ανάπτυξη του ατόμου» (σ. 23).

1.5. Το Περιεχόμενο και η Λειτουργία της Γλώσσας

Αναφορικά με το εννοιολογικό περιεχόμενο και τη λειτουργία της «γλώσσας», πρέπει να τονισθεί πως κατά καιρούς και από πολύ παλιά δόθηκαν διάφοροι ορισμοί, περιεκτικοί ή εκτενείς. Αυτό υποδηλώνει το διαρκώς αυξημένο ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημόνων για τη λεκτική (γλωσσική) συμπεριφορά του ανθρώπου σε συνάρτηση με την ποιότητα και το εύρος των δραστηριοτήτων του στο κοινωνικό σύνολο.

Στις αρχές περίπου της δεκαετίας του '70, ο Brown (1973) διατυπώνει έναν τριμερή ορισμό λειτουργίας αυτού του (επι)κοινωνιακού μέσου ή κοινωνικού οργάνου (social tool) του ανθρώπου που ταυτίζεται με τη γλώσσα. Ο ίδιος θεωρεί ότι η γλώσσα λειτουργεί ως ένα επικοινωνιακό σύστημα στον κοινωνικό ιστό που εμπεριέχει τρία βασικά συστατικά στοιχεία ή μέρη: τη σημασία ή το *σημαιολογικό* μέρος, την ικανότητα του ατόμου για *μετάθεση* και την ικανότητά του για *παραγωγή* πλειάδας μηνυμάτων.

Το *σημαιολογικό* μέρος αφορά στη συμβολική αναπαράσταση αντικειμένων, γεγονότων, συναισθηματικών καταστάσεων και αφηρημένων εννοιών έτσι ώστε οι χρησιμοποιούμενες λέξεις και εκφράσεις του ανθρώπου να είναι κατανοητές από τρίτους δηλαδή να σημαίνουν τα ίδια πράγματα για τους συνδιαλεγόμενους χρήστες μιας ομιλούμενης γλώσσας.

Η ικανότητα για *μετάθεση* αφορά στη δυνατότητα επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων για θέματα που αναφέρονται στην τρισδιάστατη υπόσταση του χρόνου δηλαδή στο παρελθόν, στο παρόν και στο μέλλον.

Το στοιχείο της *παραγωγικότητας* τέλος αναφέρεται στη δυνατότητα της γλώσσας να συνδυάζει με περίτεχνο και προγραμματικό τρόπο έναν περιορισμένο αριθμό ήχων (ακουσμάτων) ή σημασιών και να παράγει αντίθετα έναν απεριόριστο αριθμό μηνυμάτων ή σκέψεων που εκπέμπονται προς τρίτους για την προαγωγή της επικοινωνίας μεταξύ τους.

Μια δεκαετία αργότερα δηλαδή στη δεκαετία του '80, η επονομαζόμενη «Αμερικανική Εταιρεία Λόγου, Γλώσσας και Ακοής» (American Speech-Language-Hearing Association – ASHA) (Committee on Language 1983) ορίζει τη γλώσσα ως εξής:

«Γλώσσα είναι ένα σύνθετο και δυναμικό σύστημα συμβατικών συμβόλων που χρησιμοποιούνται με ποικίλους τρόπους γι' απεικόνιση της σκέψης και διευκόλυνση της επικοινωνίας» (σ. 44).

Η γλώσσα εμπεριέχει επίσης την ικανότητα του ανθρώπου να επικοινωνεί με τον εαυτόν του κάνοντας χρήση της εσωτερικής του ομιλίας ή του εσωτερικού του λόγου (inner speech), να έχει επίγνωση των ψυχικών και κοινωνικών του αναγκών και ν' ασκεί επίδραση στους άλλους αποβλέποντας στην προβολή και ικανοποίηση των συναφών αναγκών του και στην επίτευξη των προτιθέμενων στόχων του. Η γλώσσα του ανθρώπου που χαρακτηρίζεται για τη συνέχειά της είναι, με άλλα λόγια, ένα παραγωγικό επικοινωνιακό σύστημα ή τέχνημα, μια μορφή δημιουργικής του δραστηριότητας που περιλαμβάνει πολλαπλές λειτουργίες και μορφές εξωτερίκευσής της στο συνεχώς μεταβαλλόμενο κοινωνικό γίγνεσθαι.

Η γλωσσική συμπεριφορά του ατόμου, στην ευρύτερή της έννοια και σε συνάρτηση με τους χρήστες της, περιλαμβάνει πολλές «γλώσσες» με ποικίλες μορφές έκφρασης, επικοινωνίας και έκφρασής τους όπως για παράδειγμα είναι: η (ορθογραφημένη) γραφή (spelling), η ομιλία, η νοηματική γλώσσα, η γλώσσα του σώματος, η έκφραση του προσώπου/φυσιογνωμική παρουσία (facial expression), οι

χειρονομίες (gestures/hand movements), το χρώμα (η γλώσσα του χρώματος), η παντομίμα, η τέχνη σε διάφορα πεδία έκφρασής της όπως η ζωγραφική (η γλώσσα της ζωγραφικής), η γλυπτική (η γλώσσα της γλυπτικής), η μουσική (η γλώσσα της μουσικής), η όπερα (η γλώσσα της όπερας), το θέατρο (η γλώσσα του θεάτρου), η σάτιρα (η γλώσσα της σάτιρας)¹⁰, ο κινηματογράφος (η γλώσσα του κινηματογράφου), η σκιτσογραφία (η γλώσσα του σκίτσου) το χιούμορ (η γλώσσα του χιούμορ), η λογοτεχνία (η λογοτεχνική γλώσσα)¹¹, κ.τ.λ.

Η γλώσσα επίσης απαντάται και σ' άλλες μορφές της επιστημονικής, τεχνολογικής και κοινωνικής δραστηριότητας του ανθρώπου όπως είναι η επιστήμη¹², ο πολιτισμός (γλώσσα και πολιτισμός)¹³, η κοινωνία (γλώσσα και κοινωνία)¹⁴, η διγλωσσία ή πολυγλωσσία¹⁵, η δεξιότητα της επικοινωνίας¹⁶, η πολιτική (η γλώσσα της πολιτικής), η φιλοσοφία (η φιλοσοφία της γλώσσας)¹⁷, η θρησκεία (η γλώσσα

10. Βλ. το σύγγραμμα: Α.-Φ. ΧΡΗΣΤΙΑΔΗΣ (2002). *Όψεις της γλώσσας*. Αθήνα: Εκδόσεις νήσος (κεφ.: Η γλώσσα και το γέλιο, σσ.: 167-174).

11. Βλ. συναφές άρθρο του Ν. ΒΑΓΕΝΑ, καθηγητή της Θεωρίας και της Κριτικής της Λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, με τίτλο: «Σύμβολα της λογοτεχνικής γλώσσας», εφημ. *Το Βήμα*, 21 Δεκεμβρίου 2008.

12. Βλ. το σύγγραμμα δυο Αυστραλών καθηγητών Γλωσσολογίας, στο Πανεπιστήμιο του Σίδνεϊ σε μετάφραση στην ελληνική: Μ.Α.Κ. HALLIDAY, J.R. MARTIN (2000). *Η γλώσσα της επιστήμης* (μτφρ.: Γιαννούλα Γιαννουλοπούλου). Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο. Το οικείο σύγγραμμα επικεντρώνεται στη συνεισφορά της γλώσσας και του γραμματισμού στην έρευνα και τη διδασκαλία των Θετικών Επιστημών.

13. Βλ. το σύγγραμμα, σε μετάφραση στην ελληνική: ANN EGAN-ROBERTSON & David BLOOME (2003). *Γλώσσα και πολιτισμός. Οι μαθητές/-τριες ως ερευνητές/-τριες* (μτφρ. Μαντώ Καράλη). Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.

14. Βλ. το σύγγραμμα: Νέλλη ΚΩΣΤΟΥΛΑ-ΜΑΚΡΑΚΗ (2001). *Γλώσσα και κοινωνία. Βασικές έννοιες*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.

15. Βλ. το συναφές σύγγραμμα: Βασιλεία ΤΡΙΑΡΧΗ-HERMANN (2000). *Η διγλωσσία στην παιδική ηλικία. Μια ψυχολογολογική προσέγγιση*. Αθήνα: Gutenberg. Βλ. επίσης το σύγγραμμα του κορυφαίου Γάλλου γλωσσολόγου (σε μετάφραση στην ελληνική): Κλωντ ΑΖΕΖ (1999). *Το παιδί ανάμεσα σε δυο γλώσσες* (μτφρ.: Νέλλυ Αποστολοπούλου) (Επιμ.-επίμετρο: Ρέα Δελβερούδη). Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις. Ο Κλωντ Αζέζ στο οικείο σύγγραμμά του υποστηρίζει ότι ο καθένας μπορεί εύκολα να διδαχθεί μια δεύτερη (ξένη) γλώσσα αρκεί τούτο να λάβει χώρα στη σωστή χρονολογική του ηλικία. Αναφερόμενος, ιδιαίτερα στην πρώιμη παιδική ηλικία δηλαδή κοντά στα έξι (6) χρόνια, θεωρεί πως τούτη είναι η πλέον κατάλληλη για το ξεκίνημα της επαφής του παιδιού με τις ευρωπαϊκές γλώσσες (πλην της αγγλικής που τη μεταθέτει στο γυμνάσιο) γιατί κατά την περίοδο αυτή της ανάπτυξής του είναι έκδηλη η περιέργεια και η δίψα του για μάθηση. Τα παιδιά στην ηλικία αυτή έχουν αρκετά αναπτυγμένη την έμφυτη ικανότητά τους να είναι και να δείχνουν ευαίσθητα και δεκτικά στα ποικίλα ακούσματα του κοινωνικού τους περιγύρου.

16. Βλ. για παράδειγμα το σύγγραμμα: Δήμητρα ΚΑΤΗ (1992). *Γλώσσα και επικοινωνία στο παιδί*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.

17. Βλ. για παράδειγμα το σύγγραμμα, σε μετάφραση στην ελληνική και με τον ομώνυμο τίτλο: Sylvain AUROUX (2005). *Η φιλοσοφία της γλώσσας* (μτφρ. Θεόφιλος Τραμπούλης, επιστημονική επιμέλεια Θανάσης Γ. Σακελλαριάδης). Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο. Βλ. επίσης το σύγγραμμα: Θανάσης

της θρησκείας), τα μαθηματικά (η γλώσσα των μαθηματικών ή των αριθμών), η επιστημονική (νέα) τεχνολογία (η γλώσσα των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών-ΤΠΕ), η ιατρική κλινική πράξη {η ιατρική γλώσσα και η (ιατρική) θεραπεία}), τα ΜΜΕ (η γλώσσα των ΜΜΕ ή η γλώσσα των «μίντια»), η τεchnοκρατία (η τεchnοκρατική γλώσσα), η δημοσιογραφία (η γλώσσα της δημοσιογραφίας), η διπλωματία (η γλώσσα της διπλωματίας), κ.τ.λ.

Ο γραπτός λόγος που συμβολοποιείται σε κάθε εκπεφρασμένη γλώσσα με την (ορθογραφημένη) γραφή και την ανάγνωση μαζί με τον προφορικό λόγο συνιστούν, όπως προαναφέρθηκε, τις κατεξοχήν επικοινωνιακές δεξιότητες του ανθρώπου. Οι οικείες δεξιότητες είναι από τη φύση τους σύνθετες και περίπλοκες, εκδιπλώνονται ποικιλότροπα και συμβάλλουν στην εξυπηρέτηση του ανθρώπου ανταποκρινόμενες στις ποικίλες σκοπούμενες ανάγκες του για επιβίωση, επικοινωνία, προγραμματισμό και δράση, έκφραση ιδεών και προβληματισμών, εκδήλωση προσδοκιών και επιθυμιών, εκπλήρωση προγραμματικών στόχων, κ.τ.λ. που επισυμβαίνουν στην καθημερινή του κουλτούρα. Η γλώσσα με τις διάφορες μορφές έκφρασής της εκφράζει λογικές ή και σκόπιμες¹⁸ αλληλεπιδράσεις μεταξύ των κοινωνικά συναλλασσόμενων ανθρώπων. Αποτελεί το πλέον πολύτιμο και ελκυστικό επικοινωνιακό μέσο για την άσκηση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων καθώς και για την ενδυνάμωση και προαγωγή της αναγκαίας προσαρμογής και συνεργασίας τους στο συνεχώς μεταβαλλόμενο κοινωνικό γίγνεσθαι.

1.6. Ο Λόγος, η Γλώσσα και οι Κώδικες Επικοινωνίας

Ο λόγος και η γλώσσα, όπως προαναφέρθηκε, είναι οι κατεξοχήν επικοινωνιακές δεξιότητες του ανθρώπου που κατακτώνται σταδιακά εκδιπλούμενες σ' ένα δυναμικό επικοινωνιακό πεδίο στο κοινωνικό σύνολο. Με άλλα λόγια, τα δυο αυτά γλωσσικά εργαλεία που αλληλοσυμπληρώνονται αποτελούν τμήμα ή όψεις του επικοινωνιακού φάσματος του ανθρώπου. Υπάρχουν ασφαλώς και άλλα μέσα μεταβίβασης μηνυμάτων ή σκέψεων προς τρίτους (επικοινωνιακά μέσα) που μπο-

Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΗ (1999). *Η Φιλοσοφία της γλώσσας του Ludwig Wittgenstein. Μια κριτική προσέγγιση*. Διατριβή υποβληθείσα στον Τομέα Φιλοσοφίας του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων για την απόκτηση Διδακτορικού Διπλώματος στη Φιλοσοφία, Ιωάννινα.

18. Το άρθρο της Άννας Φραγκουδάκη, ομότιμης καθηγήτριας Κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με τίτλο «Η γλώσσα δεν είναι αθώα» (εφημ. *Τα Νέα* 29-4-1995) επισημαίνει τον σκόπιμο (κοινωνικό) χαρακτήρα της γλώσσας. Παρόμοια επισημάνση για τη γλώσσα κάνει μεταγενέστερα και η Φωτεινή Τσαλίκολου (1999), καθηγήτρια Ψυχολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, όταν η ίδια σε συναφές σύγγραμμά της, μεταξύ άλλων, αναφέρει ότι «Οι λέξεις δεν είναι ποτέ αθώες. Ενσαρκώνουν ή, ακόμα περισσότερο, κατασκευάζουν αλήθειες. Αν ορίσεις κάτι πραγματικό, γίνεται πραγματικό στις συνέπειές του». Βλ. σύγγραμμα: Φωτεινή ΤΣΑΛΙΚΟΛΟΥ (1999). *Ψυχολογία της καθημερινής ζωής. Η κουλτούρα του εφήμερου*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη (σ. 18).

ρούν να ενδυναμώνουν ή και να τροποποιούν το γλωσσικό κώδικα του ανθρώπου.

Τα διάφορα μέσα επικοινωνίας του ατόμου με τρίτους από γλωσσολογική άποψη δύνανται να ταξινομηθούν στις εξής τρεις κατηγορίες: *παραγλωσσικά* (paralinguistic), *μη γλωσσικά* (nonlinguistic) και *μεταγλωσσικά* (metalinguistic) (Owens 1996). Η επικοινωνία του ανθρώπου επιτελείται με τη συνδρομή ενός γλωσσικού κώδικα και μιας σειράς μέσων μεταβίβασης (του μηνύματος) προς τρίτους όπως είναι ο (προφορικός) λόγος, ο τόνος ή ο χρωματισμός της φωνής, η γλώσσα του σώματος, στην οποία ανήκουν οι χειρονομίες, κ.ά.

Οι *παραγλωσσικοί* κώδικες περιλαμβάνουν στοιχεία του λόγου, φωνητικά και μη φωνητικά, που λειτουργούν ως επιθέματα σ' έναν γλωσσικό κώδικα προκειμένου να υποδηλώσουν συγκεκριμένη στάση ή ορισμένο συναίσθημα του ομιλητή με βάση τα συμφραζόμενα ή να επεξηγήσουν ενδεχομένως κάτι που προβάλλει ως ασαφές ή ακατανόητο στη ροή του επικοινωνιακού λόγου. Οι κώδικες αυτοί ταυτίζονται με στοιχεία όπως είναι ο τόνος (ή τονισμός) της φωνής που συνιστά τον πλέον πολύπλοκο παραγλωσσικό μηχανισμό του χρήστη του λόγου, η έμφαση ή το (συναίσθηματικό) στρες, η ταχύτητα εκφοράς του λόγου, αν δηλαδή ο λόγος είναι γρήγορος ή αργός και τέλος η τηρούμενη παύση ή μακρά σιωπή από τον ομιλητή-αναγνώστη σε ορισμένα σημεία της ροής του λόγου του προκειμένου να εξαρθεί ένα τμήμα του (δηλαδή μια συλλαβή ή μια λέξη) ή να δοθεί μια πρόσθετη (και ενδιαφέρουσα κατά τον ομιλούντα) πληροφορία στα όσα ήδη έχουν αναφερθεί. Τα στοιχεία αυτά λειτουργούν ενσωματωμένα στη ροή του λόγου και από κοινού για να εκδηλώνουν τη σκοπούμενη στάση δηλαδή τη συγκεκριμένη συμπεριφορά που έχει ο χρήστης του λόγου ή να υποδηλώνουν το συναίσθημα που τον διακατέχει κάθε φορά με βάση την κυρίαρχη εκτίμησή του για το περιεχόμενο του εκπεμπόμενου μηνύματος και την επιθυμία ή την προσδοκία του για κατανόηση και αποδοχή από τον αποδέκτη-συνδιαλεγόμενο συνάνθρωπό του.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι οι *παραγλωσσικοί* κώδικες αφορούν στον οικείο χειρισμό μόνον ορισμένων επιμέρους στοιχείων ή τμημάτων μιας πρότασης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την προγραμματική αλλαγή τόσο της μορφής όσο και του περιεχομένου ή της σημασιολογικής της υφής και σκοπιμότητας.

Οι *μη γλωσσικοί* κώδικες ή τα μη λεκτικά μέσα περιλαμβάνουν τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν την επονομαζόμενη γλώσσα του σώματος στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω. Οι οικείοι κώδικες περιλαμβάνουν σημειολογικά (σωματολογικά) στοιχεία (ενσυνείδητα και ασυνείδητα, αυτοματοποιημένα και μη) της συμπεριφοράς του ανθρώπου όπως χειρονομίες, κινήσεις της κεφαλής και του σώματος, στάση του σώματος, συσπάσεις του προσώπου (γκριμάτσες), φούσκωμα των χειλέων, βλεμματική επαφή, (διάφορες) κινήσεις μελών του σώματος που υποδηλώνουν συγκατάνευση ή αποστροφή στα λεγόμενα, δίπλωμα (ή τρίψιμο) των χεριών, (συγκεκριμένη) έκφραση του προσώπου, τηρούμενη φυσική απόσταση ή εγγύτητα του συνδιαλεγόμενου προσώπου στο χώρο της ρέουσας συζήτησης ή λε-

πτικής επικοινωνίας, κ.τ.λ. Η χρήση και η αποτελεσματικότητα των οικείων μέσων συναρτώνται τόσο με την προσωπικότητα αυτή καθαυτή του χρήστη του λόγου όσο και με την εκτίμηση που ο ίδιος έχει για τους συνδιαλεγόμενους του σε μια συγκεκριμένη επικοινωνιακή συγκυρία που τη διέπει μια ιδιαίτερη σημειολογία ανειλημμένων δράσεων και αντιδράσεων (η αποκαλούμενη διαδραστική συμπεριφορά του ανθρώπου). Πρέπει να σημειωθεί ότι η χρήση των μη γλωσσικών κωδίκων, είτε μεμονωμένα είτε συνδυαστικά, συνήθως έχει μεγαλύτερη ισχύ στη μετάδοση μηνυμάτων (δηλαδή εκπέμπει ασύγκριτα περισσότερα μηνύματα) σε σύγκριση με την αποτελεσματικότητα που διασφαλίζεται με τη χρήση του λόγου ή της γλώσσας δηλαδή των γλωσσικών κωδίκων επικοινωνίας του ανθρώπου.

Οι μεταγλωσσικοί κώδικες παραπέμπουν στην επίγνωση που έχει ο χρήστης του λόγου για τις διαδικασίες που αφορούν στις γλωσσικές του δεξιότητες και στις συναφείς αποφάσεις που ο ίδιος κάθε φορά λαμβάνει. Οι θέσεις του αυτές μετουσιώνονται στη συνέχεια σε συγκεκριμένη μορφή συμπεριφοράς ή αντίδρασης. Δηλαδή οι μεταγλωσσικοί κώδικες αφορούν σ' εκείνες τις ανώτερες (νοητικές) του ικανότητες που του επιτρέπουν να σκέφτεται, να συζητά (για), ν' αναλύει και ν' αξιολογεί τη γλώσσα του χωρίς απαραίτητα και να τη συνδέει με το περιεχόμενο ή το μήνυμα που προτίθεται να μεταβιβάσει προς τρίτους με τη χρήση της. Τούτο μπορεί να καταστεί περισσότερο κατανοητό αν σκεφτεί κανείς τη μεταγλωσσική επίγνωση του αναγνώστη ή του συγγραφέα ενός κειμένου σε συνάρτηση με την ορθότητα ή την καταλληλότητα επιμέρους στοιχείων της γλώσσας που καλείται να κατανοήσει ή να χρησιμοποιήσει αντίστοιχα όπως για παράδειγμα είναι οι εκφερόμενοι ήχοι (ακούσματα), οι λέξεις, οι φράσεις και οι προτάσεις που συνθέτουν το λόγο στην πληρότητά του για να έχει την απαιτούμενη ή επιδιωκόμενη αποτελεσματικότητα απευθυνόμενη σε ορισμένο κοινωνικό σύνολο.

1.7. Ο Κοινωνικός Ρόλος του Λόγου και της Γλώσσας

Η λεκτική δεξιότητα του ανθρώπου συναρτάται κατά κύριο λόγο με παραμέτρους τόσο ατομικές όσο και κοινωνικές που αλληλοσυσχετιζόμενες ασκούν διαδραστικά τις επιδράσεις τους λειτουργώντας σ' ένα δυναμικό πεδίο αλληλεπίδρασης. Στην πρώτη περίπτωση το όλο θέμα αφορά στην εξύφανση ή στην εκδίπλωση της προσωπικότητας ή της ατομικότητας του ανθρώπου στα επιμέρους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του όπως για παράδειγμα είναι η ηλικία, το φύλο, ο βαθμός της ωριμότητάς του (νοητικής, συναισθηματικής και κοινωνικής), οι ενδεχόμενες βλάβες ή τα συνακόλουθα ελλείμματα στο Κεντρικό Νευρικό Σύστημα (Κ.Ν.Σ.) μ' επίκεντρο τα εγκεφαλικά ημισφαίρια που μπορούν να επηρεάσουν την ποιότητα της λεκτικής ή και της μη λεκτικής του συμπεριφοράς, κ.τ.λ. Στη δεύτερη περίπτωση που διακατέχεται από το κοινωνικό στοιχείο ο λόγος αφορά στον πολιτισμό, την ιστορία, την καταγωγή, την εξουσία, τη θρησκεία και τη γλωσσική παιδεία του τόπου και της κοινωνίας στην οποία το άτομο ζει, εργάζεται και δραστηριοποιείται γεγο-

νός που παραπέμπει γενικότερα σε ποικίλες ποιοτικές παραμέτρους της καθημερινής του κουλτούρας. Ο ρυθμός ανάπτυξης του λόγου και της γλώσσας συσχετίζεται ευθέως με το επίπεδο σχολικής επίδοσης και προσαρμογής του παιδιού στο σχολείο. Η παραγωγή και η χρήση του πραγματικού¹⁹ ανθρώπινου λόγου (δηλαδή εκλαμβάνοντάς τον στην πραγματολογική του διάσταση) έχει ακόμη καθοριστική σημασία στον τομέα ενδυνάμωσης του ατόμου σε βασικούς τομείς ανάπτυξης και δράσης του όπως είναι για παράδειγμα το εύρος και η ποιότητα των κοινωνικών του σχέσεων, η αυτοαξιολόγηση και η κοινωνική του αποδοχή και καταξίωση. Γι' αυτό, όπως προαναφέρθηκε, η ποιότητα της γλωσσικής του συμπεριφοράς παρουσιάζει αυξημένο επιστημονικό ενδιαφέρον στο χώρο των Κοινωνικών Επιστημών όπου διακονείται με ιδιαίτερη έμφαση στις Επιστήμες της Ψυχολογίας, της Παιδαγωγικής, της Κοινωνιολογίας, της (Ψυχο)γλωσσολογίας, της Ανθρωπολογικής Γλωσσολογίας²⁰, της (εφαρμοσμένης) Κοινωνιογλωσσολογίας²¹, της Ανθρωπογεωγραφίας, της Νευρογλωσσολογίας²², κ.ά.

19. Ο πραγματικός λόγος αφορά σε θέματα πραγματολογίας ή πραγματώσης συγκεκριμένων στόχων που ο άνθρωπος-χρήστης (του λόγου) θέτει δραστηριοποιούμενος σ' ένα ορισμένο κοινωνικό πλαίσιο στην καθημερινή του ζωή. Οι στόχοι του μπορεί να ποικίλουν. Για παράδειγμα, μπορεί να επιδιώκει να πείσει το ακροατήριο να προβεί σε κάποια ενέργεια ή πράξη ή να μεταδώσει κάποια (ενδιαφέροντα κατ' αυτόν) πληροφορία ή να αυτοπροβληθεί ή ακόμη ν' αμυνθεί σε μια συγκεκριμένη αρνητική γι' αυτό συγκυρία (π.χ. αίσθηση απειλής, βίωση μιας φοβικής κατάστασης, πραγματικός ή υποτιθέμενος κίνδυνος, κ.ά.), κ.τ.λ.

20. Η Ανθρωπολογική Γλωσσολογία έχει μια μακρά παράδοση στις ΗΠΑ και στο Ηνωμένο Βασίλειο. Συνυφασμένη με τις δομικές περιγραφές εξωτικών γλωσσών συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στη διάδοση της επιστήμης της Κοινωνιογλωσσολογίας.

21. Η επιστήμη της (εφαρμοσμένης) Κοινωνιογλωσσολογίας (Sociolinguistics) βρίζεται στον αντίποδα της γενετικής μετασχηματιστικής γραμματικής του αντιφατικού (όπως κατά τη γνώμη μας φέρεται) συγγραφέα, γλωσσολόγου και φιλοσόφου Noam Chomsky ο οποίος συνηγορεί υπέρ του βιολογικά προκαθορισμένου μηχανισμού κατάκτησης της γλώσσας και αποτελεί κοινό (δι)επιστημονικό (γνωστικό) πεδίο για τους γλωσσολόγους και τους κοινωνικούς επιστήμονες. Η επιστήμη αυτή μελετά και αξιοποιεί τον κοινωνικό ρόλο του γλωσσικού συστήματος και της χρήσης της γλώσσας στην καθημερινή πρακτική. Εκλαμβάνει με άλλα λόγια τη γλώσσα ως ένα κοινωνικό φαινόμενο ή κοινωνικό θεσμό δηλαδή ως ένα πολιτισμικό αγαθό και μέσα από τη διάσταση αυτή επιζητεί ν' ανιχνεύσει συσχετίσεις μεταξύ της γλωσσικής συμπεριφοράς του ανθρώπου και των κοινωνικών χαρακτηριστικών που διέπουν ένα ορισμένο κοινωνικό σύνολο στο οποίο ο ίδιος ανήκει και δραστηριοποιείται. Από πραγματολογική σκοπιά, γλώσσα και κοινωνία είναι και πρέπει να θεωρούνται αδιαχώριστες έννοιες γιατί η πρώτη είναι μια μορφή κοινωνικής πράξης που διευκολύνει τον άνθρωπο-χρήστη μιας γλώσσας ν' αντιληφθεί καλύτερα την περιορρέουσα κοινωνική πραγματικότητα, η οποία και τον επηρεάζει. Η κοινωνία από την άλλη είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με τη γλώσσα γιατί η δεύτερη αποτελεί το βασικό μέσο επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων. Για εκτενέστερη ενημέρωση σχετικά με το θέμα αυτό, βλ. για παράδειγμα το εισαγωγικό σύγγραμμα (στην αγγλική): FOLEY, W.A. (1997). *Anthropological linguistics. An Introduction*. Oxford: Blackwell. Βλ. επίσης το ελληνικό έργο: ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΑΚΗΣ, Χρ. (1995). «Γλωσσολογικές θεωρίες για τη γλώσσα. Μικρό οδοιπορικό στην ιστορία της γλωσσολογικής σκέψης». Στον τόμο: *Μια πολυεπιστημονική θεώρηση της γλώσσας*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης & Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, σσ. 99-128.

Σε ό,τι αφορά στον τομέα των αναπτυσσόμενων κοινωνικών σχέσεων του ανθρώπου, η συμβολή του λόγου και της γλώσσας είναι ιδιαίτερα σημαντική. Αυτό γιατί, από τη μια, ανταποκρίνεται στη βασική κοινωνική ανάγκη του ανθρώπου να συνυπάρχει, να συμβιώνει και να συνεργάζεται με άλλους προωθώντας κοινού ενδιαφέροντος θέματα. Από την άλλη, εμπλουτίζει και ενδυναμώνει το ρεπερτόριο των κοινωνικών του δεξιοτήτων έτσι ώστε ν' αποκτή την αναγκαία επικοινωνιακή του ευελιξία και αποτελεσματικότητα. Τούτο αφορά ιδιαίτερα στην ικανοποίηση της ιεραρχικά τρίτης βασικής ανάγκης του ανθρώπου που ταυτίζεται με εκείνη του (κοινωνικά) ανήκειν και της αγάπης (belongingness and love needs), σύμφωνα με την Ανθρωπιστική Ψυχολογία και την ομώνυμη θεωρία του Maslow²³ για την προσωπικότητα και την ιεράρχηση των κινήτρων (βιολογικών, ψυχικών και κοινωνικών) του ατόμου (Hjelle & Ziegler 1976). Μια σχηματική αναπαράσταση της θεωρίας του Maslow που αφορά στην ιεράρχηση των αναγκών του ανθρώπου δίνεται παρακάτω στο Σχεδιάγραμμα 1.

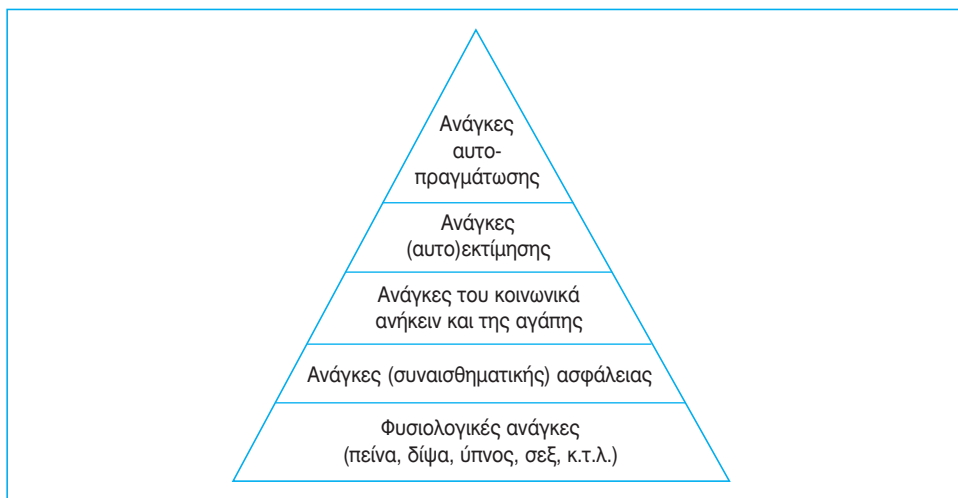
Ο λόγος αποτελεί το βασικό μέσο με το οποίο το συναλλασσόμενο άτομο αλληλεπιδρά στην κοινωνία στην οποία ανήκει και διαμορφώνει τους όρους εξέλιξής της. Στον τομέα της κοινωνικής αξιολόγησης το παιδί, όπως άλλωστε συμβαίνει με τον έφηβο και τον ενήλικα, αποτιμάται από τα μέλη της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκει με βάση το περιεχόμενο του εκφερόμενου λόγου δηλαδή με βάση την ποιότητα της λεκτικής του συμπεριφοράς και κατ' επέκταση της κοινωνικής του συναλλαγής. Ουσιώδη γνωρίσματα του ατόμου όπως το κοινωνικό status, το μορφωτικό επίπεδο, η ωριμότητα με βάση την ηλικία και το αντίστοιχο νοητικό

Πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι τα γνωστικά αντικείμενα των επιστημών της Ανθρωπολογικής Γλωσσολογίας και της Κοινωνιογλωσσολογίας επικαλύπτονται κατά κάποιον τρόπο και τούτο γιατί και οι δυο επιμέρους κλάδοι εξετάζουν τη γλώσσα ενταγμένη στο ευρύτερο κοινωνικό συγκείμενο.

22. Η επιστήμη της Νευρογλωσσολογίας (Neurolinguistics) μελετά συστηματικά την ανατομία, τη φυσιολογία και τη βιοχημεία του ανθρώπινου σώματος που έχουν την ευθύνη της γλωσσικής διεργασίας και μορφοποίησης και επομένως ενέχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη θεώρηση γλωσσικών θεμάτων. Ένα ενδιαφέρον σύγγραμμα του Luria, γνωστού Ρώσου επιστήμονα, στην περιοχή αυτή είναι το εξής: LURIA, A.R. (1976). *Basic problems of neurolinguistics*. Hague & Paris: Mouton.

23. Ο A. Maslow, ανθρωπιστικός ψυχολόγος, διατείνεται ότι κάθε άτομο έχει πέντε βασικές ανάγκες που τις κατατάσσει σ' ένα ιεραρχικό μοντέλο με απεικόνιση τριγωνική, από την πλέον αναγκαία και ισχυρή που τοποθετείται στη βάση του τριγώνου έως την ελάχιστη ισχυρή που εδράζεται στην κορυφή του τριγώνου. Αυτές είναι: 1) Οι φυσιολογικές ανάγκες όπως είναι η πείνα, η δίψα, ο ύπνος, το σεξ, κ.ά. (Physiological needs), 2) οι ανάγκες (συναισθηματικής) ασφάλειας (Safety needs), 3) οι ανάγκες της αγάπης και του κοινωνικά ανήκειν (The love and belongingness needs), 4) η ανάγκη της εκτίμησης από τον ίδιο και το κοινωνικό σύνολο (The esteem needs) και 5) οι ανάγκες της αυτοπραγμάτωσης (The self-actualization needs) που ταυτίζονται με την επιθυμία του ατόμου γι' αυτοεκπλήρωση (self fulfillment), δηλαδή να καταστεί προοδευτικά στη ζωή του αυτό που του επιτρέπουν οι δυνατότητές του. Βλ. α) HJELLE, L.A. & ZIEGLER, D.J. (1976). *Personality. Theories: basic assumptions, research, and applications*. New York: McGraw-Hill (Κεφ. 8: σσ. 249-285). β) BURNS, R.B. (1979). *The self concept. Theory, measurement, development and behaviour*. London and New York: Longman (σσ. 26-27).

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1. Σχηματική αναπαράσταση της θεωρίας του Maslow για την ιεράρχηση των αναγκών του ανθρώπου.

ΠΗΓΗ: HJELLE, L.A. & ZIEGLER D.J. (1976). *Personality. Theories: basic assumptions, research, and applications*. New York: McGraw-Hill (σ. 256).

επίπεδο, η φύση ή καταλληλότητα του φύλου και πολλά συναφή χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του σηματοδοτούνται κατεξοχήν στους άλλους από τον τρόπο με τον οποίο το ίδιο επιλέγει και χρησιμοποιεί τον επικοινωνιακό του λόγο. Με άλλα λόγια, τα λεκτικά μηνύματα του παιδιού που παραπέμπουν στην ακουστική δίοδο επικοινωνίας του αποδέκτη-συνομιλητή του συχνά εμπεριέχουν περισσότερες πληροφορίες για τη φύση της προσωπικότητάς του σε σύγκριση με τα μηνύματά του που καταλήγουν σε διαφορετική δίοδο επικοινωνίας του αποδέκτη όπως για παράδειγμα σ' εκείνη της όρασης. Η χρήση του λόγου διαδραματίζει επίσης σημαντικό ρόλο στη δόμηση και ενδυνάμωση της αυτοαντίληψης (και συνακόλουθα της αυτοεκτίμησης σ' επίπεδο συναισθηματικό) του παιδιού. Αυτό γιατί του παρέχεται η δυνατότητα ν' αξιολογεί τον εαυτόν του με βάση τις διαμορφούμενες αντιλήψεις του για το πώς οι «σημαντικοί άλλοι» στη ζωή του (γονείς, στενοί συγγενείς, συνομήλικοι, δάσκαλοι, φίλοι του, κ.ά.) διάκεινται απέναντί του και παρατηρούν ή ασκούν κριτική στο πρόσωπό του ορμώμενοι, κατά κύριο λόγο, από την ποιότητα της λεκτικής του συμπεριφοράς. Η σχολική του επίδοση επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από την ικανότητά του να επικοινωνεί μέσα και έξω από τη σχολική τάξη με σαφήνεια, ακρίβεια και ευελιξία συναλλασσόμενο με τους δασκάλους και τους συμμαθητές του και κάνοντας χρήση του λόγου στις δυο μορφές έκφρασής του, δηλαδή του προφορικού και του γραπτού λόγου. Η τυχόν υπολειπόμενη λεκτική ικανότητα ενός μαθητή σε σύγκριση μ' εκείνη των συμμαθητών του συχνά εκλαμβάνεται από τους ίδιους και τους δασκάλους του ως πιθανή μαρτυρία ύπαρξης κάποιου νοητικού ή άλλου ελλείμματός του. Τούτο για τον οικείο μαθητή συνε-

πάγεται συνήθως χαμηλή σχολική επίδοση και ενδεχομένως συσσώρευση στην ψυχική του συσκευή αρνητικών βιωμάτων εξαιτίας της σχολικής αποτυχίας και της απόρριψης ή του κοινωνικού του αποκλεισμού που συνήθως βιώνει στο σχολείο ως συνακόλουθο των παρόμοιων αντιλήψεων ή στάσεων του κοινωνικού περιγύρου απέναντί του.

1.8. Προτεινόμενη Βιβλιογραφία

- ΒΕΛΤΣΟΣ, Γ.Σ. (1976). *Κοινωνία και γλώσσα. (Για την αμίλητη και τη μιλημένη γλώσσα)*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- EDWARDS, J. (επιμ.) (1984c). *Linguistic minorities, policies and pluralism*. London: Academic Press.
- GILES, H. (επιμ.) (1977). *Language, ethnicity, and intergroup relations*. London: Academic Press.
- GILES, H. & ROBINSON, W.P. (1990). *Handbook of language and social psychology*. Chichester, UK: Wiley.
- GROSJEAN, F. (1982). *Life with two languages: An introduction to bilingualism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- HOLTGRAVES, TH. (2002). *Language as social action: Social psychology and language use*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- ΚΟΙΛΙΑΡΗ, Α. (2005). *Πολυγλωσσία και γλωσσική εκπαίδευση. Μια κοινωνιογλωσσική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- RUTTER, M. (1987). *Communicating by telephone*. Oxford: Pergamon.
- ΥΠΕΠΘ (2001). *Γλώσσα, γλώσσες στην Ευρώπη. Langue, langues en Europe*. Αθήνα: Athènes.